

LATİN AMERİKA TARIMINDA NEOLİBERAL DÖNÜŞÜM VE KARŞI HAREKETLER: BREZİLYA MST (TOPRAKSIZ KIR İŞÇİLERİ) HAREKETİ ÖRNEĞİ*

Arş. Gör. Serkan Çelik

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ORCID: 0000-0002-5835-1300

• • •

Öz

Latin Amerika'da toplumsal hareketler neredeyse kıtanın tamamını kaplayan ve tarım, üretim, mülkiyet talepleri ile şekillenen bir yapıya sahiptir. Brezilya'da da farklı çiftçi ve tarım hareketleri etkinlik göstermiş ancak ülke çapında örgütlü bir hale gelememiştir. MST hareketi ülke çapında örgütlenen, üretim, planlama, yaşam, tüketim ve bölüşüm ilişkilerinin tamamına ilişkin hedef ve planları içeren toplumsal hareket olmuştur. Bu çalışmada Brezilya'da faaliyet gösteren MST hareketinin tarihçesi, mücadele süreçleri ve uygulama alanlarının tarım sermayesi ve neoliberal politikalar karşısındaki konumlanışını incelemek temel amaçtır. Hareketin geçirdiği süreçlerde halklar, gruplar, politik yapılar ile etkileşimleri farklı dönemlerde uygulamaya koydukları politikaları ve bunun tarımsal üretim, işgücü ve toplumsal yaşama etkileri de incelenen konular olmuştur.

Anahtar Sözcükler: MST, Topraksız kır işçileri, Tarım, Toplumsal hareketler, Neoliberalizm

Neoliberal Transformation and Counter-Movements in Latin American Agriculture: The Case of the Brazilian Mst (Landless Rural Workers) Movement

Abstract

Social movements in Latin America span practically the whole continent and are driven by agricultural, production, and property concerns. Different farmers' and agricultural movements in Brazil have been active, but they have not been able to organize on a national scale. The MST movement has evolved into a nationwide social movement with aims and strategies for all aspects of production, planning, living, consumption, and distribution. The primary goal of this research is to investigate the history of the MST movement in Brazil, its struggles, and the positioning of its fields of activity in the face of agricultural capital and neoliberal policies. The interaction of the movement with peoples, groups, and governmental institutions in the processes it has undergone, the policies it has implemented at various points in time, and the impact on agricultural productivity, labor, and social life have all been investigated.

Keywords: MST, Landless rural workers, Agriculture, Social movements, Neoliberalism

* Makale geliş tarihi: 26.04.2023
Makale kabul tarihi: 04.04.2024
Erken görünüm tarihi: 25.06.2024

Latin Amerika Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Karşı Hareketler: Brezilya MST (Topraksız Kır İşçileri) Hareketi Örneği

Giriş

Latin Amerika'da toprak ve tarımsal faaliyetler kıtanın keşfinden günümüze gelen süreçte gündemde olan ana konulardan olmuştur. İşgal ve sömürgecilik girişimlerinde madenlerden sonra en büyük sömürü ve metalaştırma faaliyetleri bu iki alanda yoğunlaşmıştır. Yerli halka ait toprakların ele geçirilmesi ile başlayan bu süreçte bölgenin sahip olduğu tarım ürünlerinin sömürgeci ülkelere ticarileştirilmesi ve yerli halkın işgücü olarak kullanılması 20 ve 21. yüzyılda ortaya çıkan sosyal ve toplumsal hareketlerin temelini oluşturmuştur. Artan üretim faaliyetlerinde ortaya çıkan işgücü açığının köle emeğiyle giderilmeye çalışılması ve bu bağlamda ortaya çıkan göç dönemin farklı bir boyutunu oluşturmuştur. Nitekim Avrupa'dan gelen gönüllü göçler, farklı unsurların birleşimi ile ortaya çıkan yeni melez kimlikler ve sosyal yapılar toprak ve tarım özelinde de katmanlı bir yapıyı ortaya çıkarmıştır.

Bağımsızlık mücadelelerinin ortaya çıkardığı hareketler kıtada 19. yüzyılda yaşanan önemli gelişmeler olmuştur. Sosyal sınıflar arasında yaşanan mücadele ve çatışmalarda ise kırsal kesimde yaşayan köylüler, kır işçileri ve topraksız üretim yapan üreticiler ile toprak sahipleri ve devletler karşıt taraflar olmuştur. Ülkelerin bağımsızlık süreçlerinde toplumsal sınıfların ve halkların elde ettikleri kazanımlar ve politik düzlem ise toprak ve tarım faaliyetlerinde belirleyici olmuştur. Yerel ve ulusal düzeyde ortaya çıkan sivil toplum kuruluşları, sosyal hareketler, sendikalar ve siyasal partiler ise sürecin etkileyicileridir.

Kıtadaki birçok ülkede olduğu gibi Brezilya'da da 19. yüzyıldan itibaren bu tarz hareketler gündeme gelmiştir. Ülkenin yaşadığı politik ve toplumsal dönüşümler ile şekillenen ve çeşitlenen hareketler, bu hareketleri bir araya getiren faktörler, örgütlenme biçimleri ve hedefleri ise farklılık

göstermiştir. Yoksulluğun hüküm sürdüğü kırsal alanda toprak sahipliği ve tarımsal üretim süreçlerinde reform talepleri temel belirleyicilerdir. 1964 yılında gerçekleşen askeri darbeye kadar farklı düzlemlerde örgütlenen gruplar cuntanın hüküm sürdüğü dönemde engellenmişlerdir. Mücadele süreçleri kesintiye uğrayan köylüler ve kırsal işçileri tarım sektöründeki makineleşme ve mülksüzleşme nedeniyle kentlere yoğun olarak göç etmişlerdir. Gıda talebine artan ilgi ve kentlerin gelişimi tarımda kitlesel üretimi tetiklemiştir. Sanayi yatırımlarının da yoğunlaştığı bu dönemde kırsaldan göçen kitleler kentlerdeki işçi sınıfının oluşumunu sağlamıştır. Ekonomi, cunta rejimi ile birlikte olumlu bir seyir izlerken 1970'lerin sonu itibarıyla yaşanan krizler dönüşümü başlatmıştır. Dünyada yaşanan küresel kriz ve küreselleşme sürecinin başlaması ulus devletlerin ve üretim ilişkilerinin kaderinde etkin bir rol oynamıştır. İthal ikameci politikaların benimsendiği süreçten çıkışın sonu ise ihracata dayalı büyüme hedefleri ve neoliberal politikalar olmuştur. Bu politikalar beraberinde dünyanın birçok ülkesinde de itirazları ve karşı hareketleri doğurmuştur.

İtalya'da küresel gıda ve yemeğe karşı çıkan Slow Food, İngiltere'de McSpotlight, Fransa'da Jose Bove önderliğinde köylü hareketleri, Meksika'da Zapatista hareketi gibi birçok hareket ortaya çıkmıştır. İşsizliğin, yoksulluğun ve temel gıdaya erişimin önemli sorunlar haline geldiği bu dönemde Brezilya'da askeri cunta rejiminin sona ermesi ve demokratikleşme süreçlerinin de başlaması ile birlikte sosyal hareketler yeniden sahneye çıkmıştır. Brezilya'da ortaya çıkan hareketlerden biri de "Topraksız Kırsal İşçileri" olarak dilimize kazandırılan MST hareketidir.¹ Bu çalışmada Latin Amerika tarımında neoliberal dönüşüm ve karşı hareketler bağlamında MST hareketi örneği incelenmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde Latin Amerika ve özel olarak Brezilya'nın sosyo-ekonomik dönüşümleri tarım ve toprak örnekleri ve karşıtlıklar bağlamında ele alınmıştır. Neoliberal dönem ile evrensel olarak ortaya çıkan düşünce ve politikalar ile bu politikaların Brezilya'daki yansımalarına da bu bölümde değinilmiştir. İkinci bölümde MST'nin oluşumuna neden olan faktörler, üçüncü bölümde MST'nin toprak işgalleri ve siyasal düzlem ile olan

¹ Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem-Terra orijinal ismidir. İngilizce çeviri "Landless Rural Workers' Movement" olup Türkçeye de bu çeviriden aktarılmıştır.

ilişkileri incelenmiştir. Son bölümde ise hareketin kooperatifler aracılığıyla oluşturduğu yaşam incelenmiştir.

1. Sömürünün Farklı Dönemleri ve Dönüşüm

Tarımsal faaliyet ve toprak mülkiyeti Brezilya’da tarihsel süreçte önemli bir konu olmuştur. Şeker plantasyonlarının, kahve üretiminin tarımsal üretimde ve ihracattaki önemi sebebiyle farklı sosyal gruplar ve ayrıcalıklı kimseler arasında arazi sınırlarının korunması konusunda çeşitli itilaflar ve mücadeleler Brezilya tarihine damga vuran olayları meydana getirmiştir. Tarımsal üretimin önemi, üretimin devamlılığı ve mülkiyetin yönetimlerce kontrol altında tutulması için birtakım hukuki düzenlemelerin erken yıllarda ortaya çıkmasını sağlamıştır. 1500’lü yıllarda Portekiz’in Brezilya’yı kolonileştirme sürecinde çıkan bir uygulama ile beş yıl boyunca işlenmeyen toprağın kamulaştırılması kararı alınmıştır. Portekiz yönetiminin sömürüsü altında geçen süreçte arazi birleştirmeleri ile oluşturulan üretim ve ihracat konusunda ayrıcalıklara sahip olan, köle ve yerli emeğinin üretim süreçlerinde yaygın olarak kullanıldığı “*latifundia*” ismi verilen araziler oluşturulmuştur. Afrika’dan köle ticaretinin, Avrupa’dan gönüllü göçlerin hızlı bir şekilde artması ve yerel halkın da tarımsal üretimde işgücü olarak kullanılması, tarımsal üretim bağlamında mülkiyet ilişkilerinin önemini arttırmıştır. 1822 yılında ülkenin Portekiz sömürüsünden kurtularak bağımsızlığını kazanması yönetsel değişimlerin de yaşanmasına neden olmuştur. 1850 yılında “*Lei de Terras*” isimli toprak kanunu ile birlikte işgaller, el koymalar ve kamulaştırmalar yasaklanmış, toprağın el değişimi ve mülkiyetinin satın almalar yoluyla olacağı karara bağlanmıştır (Meszaros, 2000: 4-5). Bu karar ile birlikte özel mülkiyet hakları özellikle kırsal bölgelerde garanti altına alınmıştır. Günümüzde Brezilya’nın kır nüfusunu oluşturan ve Brezilya köylüleri olarak ifade edebileceğimiz nüfus grupları bu arazilerde (Latifundia) çalışan Afrikalı köleler, yerliler ve Avrupa göçmenlerinin birleşimi ile oluşan kimselerdir. 1850 yılında çıkan toprak kanunu sonrasında 1964 yılında tarım işletmeleri olarak dönüştürülmelerine dek tarımsal üretimde etkin bir şekilde kullanılan bu arazilerde ise bu gruplar yeni göçler ile artmıştır (Robles, 2000: 664).

1874 yılında Atlantik Okyanusuna kurulan telgraf hattıyla Avrupa bağlantısının kurulması Brezilya’da sosyal yapıda değişimleri meydana

getirmiştir. Bağımsızlık sonrasında kıtada liberal düşünce ve bağıl olarak ekonomi politikaları yaygınlaşmaya başlamıştır. Tarımsal üretimin belirli ürün gruplarında arttığı bu dönemde kahve, şeker kamışı tarihsel önemini devam ettirmiş; Brezilya uluslararası pazarda önemli bir aktör haline gelmiştir. 19. yy. sonunda köleliğin kaldırılması sürecinde ise özellikle bu ürün gruplarının üretiminde birtakım sorunlar meydana gelmiştir. Uzun yıllardır kahve ve diğer tarım ürünlerinin üretiminde çalıştırılan köleler serbest kaldıktan sonra bu alanlarda çalışmak istememişlerdir. Kölelerin boş bıraktığı işgücü ise 1900'lerin başında Avrupa'dan gelen gönüllü göçler ile kapatılmıştır. Bu dönemde özellikle İtalyan üreticiler ve işçiler kahve sektöründe önemli aktörler haline gelmiştir (Chasteen, 2017: 172-242).

1929 buhranı ile ihracatın öncelikle yavaşlaması ve nihayetinde ise ekonomik ilişkileri tamamen etkilemesi nedeniyle Latin Amerika ülkelerinin ekonomilerinde paradigma değişimine gidilmiştir. 1930 yılında sessiz darbe olarak da adlandırılan yönetim değişikliği bu süreçte etkili olmuştur. İç pazar ilişkileri ve bağıl olarak sanayi sektöründe gelişmeler yaşanmıştır. Brezilya ekonomisi bu süreçte 1930-1964 yılları arasında ithalata dayalı endüstriyel üretim, 1964-1985 yılları arasında ihracata dayalı büyüme, 1985 sonrası ise serbest piyasa ekonomisi modellerini benimsemiştir (Robles, 2000: 662).

2. Dünya Savaşı sonrasına denk gelen dönemde dönemin tarım politikalarından memnun olmayan kır işçileri ve köylülerin gerçekleştirdiği eylemler ve oluşan hareketler hükümetlerin tarım politikaları ve toprak sahipliğine karşı duruş biçiminde yoğunlaşmıştır. Endüstriyel üretimin yükselişiyle birlikte artan işçi sınıfı ve orta sınıf bu dönemde çeşitli örgütlenmelerle kır işçileri ve köylü mücadelelerine ek olarak hak mücadeleleri içerisinde yer almıştır. Hükümetler ve devlet bu dönemde işgücü piyasalarının düzenlenmesi ve tarımda modernleşme konularında kalkınma planlarına yoğunlaşmıştır (Welch ve Fernandes, 2009: 4-5).

1964 ile yönetime gelen askeri diktatörlük yüz yılı aşkın bir mücadeleye sahip olan hareketlerin önünü kesmiş ve büyük arazi sahipleri lehine politikalar ortaya koymuştur. 1946 Anayasasında toprağın kullanımının sosyal yarar gözetmesine dair hüküm içeren ifadeleri kullanan askeri yönetim arazi kamulaştırmaları gerçekleştirerek endüstriyel tarımı önemli bir ekonomik etkinlik haline getirmiştir (Wolford, 2007: 561). Bu süreçte makineleşmenin hız kazanması ile kır nüfusunun kentlere göçü ve karşıt hareketlere karşı baskılar tarım ve

toprak mücadelelerinin önünde önemli bir bariyer olmuştur. Brezilya bu dönemde sanayinin ve tarım endüstrisinin gelişimi ile hızlı bir büyüme yakalamıştır. 1940'larda başlayan bu süreç ile birlikte kır nüfusu hızla azalarak kent merkezleri büyümüştür. Azalan kır nüfusunun yerini 1964 askeri darbe sonrasında kentlerden günlük işler için getirilen işgücü almıştır (Almeida ve Sanchez, 2000: 11).

Tarımda kapitalist modernizasyon süreci olarak da adlandırılan bu dönemde büyük toprak sahipleri ve üreticiler 1960'ların başından itibaren devletten ve hükümetlerden birçok ayrıcalık, teknik ve finansal destek sağlamışlardır. 1982 yılında meydana gelen borç krizi sürecinde ödeme güçlüğü çeken ve kâr oranlarında düşmeler yaşayan bu gruplara hükümet desteği devam ederken neoliberal politikalar çerçevesinde çevre politikalarında esneklik, işgücü piyasalarında esneklik, yargı süreçlerinde toprak elitlerine yönelik yanlı tutumlar gibi birçok alanda desteklerini sürdürmüşlerdir. 1980'li yıllara kadar ulusal sermayenin desteklenmesini neoliberal dönemin başlamasıyla birlikte küresel piyasalara eklemlenmelerin desteklenmesi izlemiştir (Carter, 2010: 190).

Askeri diktatörlük döneminde engellenen sosyal hareketler neoliberal dönemin başlangıcıyla birlikte yeniden güçlenmiştir. Kıtanın diğer ülkeleri de bu süreçte farklı toplumsal hareketlerin sosyolojik etkilerini yaşamıştır. Meksika'da Ejército Zapatista de Liberación Nacional Confederación (Zapatista Army of National Liberation—EZLN), Ekvator'da de Naciones Indígenas del Ecuador (Confederation of Indigenous Nations of Ecuador—CONAIE) gibi hareketler bu dönemin önemli aktörleri olmuştur. Neoliberalizm ve küreselleşmeye karşı Latin Amerika'da ortaya çıkan yeni hareketler, geleneksel gerilla teknikleri ya da sol partileri etkilemeye yönelik girişimlerden ayrılarak daha bağımsız, yerel ve ulusal çapta örgütlenen hareketler olmuştur (Stahler-Sholk, Vanden ve Kuecker, 2007: 6). Hareketlerin yeni talepleri ise toprak sahipliği ile sınırlı kalmamış küreselleşmenin getirdiği olumsuzluklara çoklu bir pencereden bakmışlardır. Brezilya'daki hareketler ise kent hareketleri, öğrenci hareketleri, işçi hareketleri gibi farklı toplumsal gruplar ve talep örgütlenmeleri ile ortaya çıkmış, hayat pahalılığına karşı tepkiler, grev hakkı gibi birçok alanda tepki ortaya koymuşlardır (Almeida ve Sanchez, 2000: 12). MST ise bu hareketler içerisinde toprağa erişim ve tarımsal üretim bağlamında ülke çapına yayılan önemli bir aktör olmuştur.

2. MST'nin Oluşumuna Neden Olan Faktörler

Brezilya'da ortaya çıkan sosyal hareketler içerisinde yer alan MST, 1500'lü yıllardan itibaren ülkenin önemli sorunlarından biri olan toprak mülkiyeti ve tarım reformu konularında karşı çıkışlar ortaya koymuştur. 1984 yılında ortaya çıkan hareket tarihten ve coğrafyadan kopuk olmayıp tarım mücadelelerinin ve deneyimlerin birikimi ile mücadele pratiklerini oluşturmuştur. Brezilya ekonomisinde ve toprak ilişkilerinde yaşanan dönüşümlerin etkili olduğu bu süreçlerde tarım ve toprak mülkiyeti alanındaki özel dönüşümler ise önemli bir faktördür.

Veltmeyer (1993: 208) Brezilya'daki tarımsal mücadeleleri farklı dönemler halinde incelemiştir. 1850-1940 yılları arasındaki mücadeleleri, ikonik liderler ile birlikte topraksızların direnme ve üretken arazileri güçlü siyasal bağlantıları olan büyük toprak sahiplerinden alma dönemi, 1940-1955 dönemini yerel mücadeleler, 1950-1964 dönemini büyük köylü grupları ile sosyal mücadeleler olarak tanımlamıştır. Latin Amerika'daki toprak mücadeleleri neoliberal politikaların öncesinde de var olan bir konudur. Bu mücadelelerin tarafları da farklılıklar göstermektedir. Bu mücadelelerde toprak sahipleri, köylüler, kır işçileri, yerel halk ile şirketler ve yatırımcılar tartışmaların ve anlaşmazlıkların taraflarını oluşturmuşlardır. 1964 sonrası askeri diktatörlük döneminde tarım endüstrisinin gelişimi ve ekonomide tarihi başarıların kazanılması, köylü ve çiftçi hareketlerinin azalmasına neden olmuştur. 1978 sonrasında bu alanlarda başarısızlıkların oluşması ve ekonomideki gerileme ise bu grupların yeniden sahneye çıkmasını sağlamıştır. Bu dönemde işsiz kalan ve toprak sahibi olmayan gruplar ülkenin güneyinde çeşitli tarım arazilerini işgal etmeye başlamıştır (Wolford, 2005: 247). Neoliberal politikalar ile mülkiyet haklarının bireyselleşmesi, serbest piyasa ekonomisi kuralları ve kurumsallaşmanın yerini esnekleşmenin alması köylüler, kır işçileri, küçük ve orta boy çiftlikler² için toprağa erişim, toprak sahipliği ve üretim konularında olumsuzluk meydana getirmiştir (Teubal, 2009: 10).

Veltmeyer'in Brezilya tarihi ile ilişkilendirdiği nedenlerden farklı olarak Almeida ve Sanchez (2000) 1960 sonrası sürecin MST'nin

2 Küçük boy çiftlikler için toprağa erişimin sınırlı olduğu tarımsal yapılar, orta boy çiftlikler için ise ortakçılar, kiracılar gibi farklı grupların yer aldığı yapı sınıflandırmaları örnektir. (Vergara-Camus, 2018: 15)

oluşumunu etkileyen ve köklerini oluşturan faktörler olduğu belirtmişlerdir. Yazarlara göre MST'nin oluşumunu etkileyen ve köklerini oluşturan üç süreç vardır. Bunlar: 1960 ve 1970'ler tarımsal kapitalizmdeki gelişimler ve toprak mücadelesi konusunda karşı çıkışların başlaması, kilise ilişkili kent sosyal hareketleri ve işçi hareketi ile ilişkilerin gelişimi ve 1964 askeri darbesi öncesinde başlayan ve sonraları ULTAB (Union of Peasants and Agricultural Workers of Brazil) örneği gibi devam eden köylü ve kır işçilerinin birlik ve sendikal deneyimleridir (Almeida ve Sanchez, 2000: 14-15).

Literatürde yapılan dönemselleştirmelere karşın MST tarihsel birikimin birçok unsurunu bünyesinde ve politikalarında barındırmaktadır. Brezilya sınırlarının büyüklüğü, nüfusun kalabalık olması, farklı sosyal grupların farklı eyaletlerde oluşturduğu gündelik yaşam pratikleri MST'nin farklı mücadele pratiklerinden beslenmesini ve ülke çapında hızla yayılmasını sağlamıştır. Nitekim topraksız kır işçileri olarak anılan MST bünyesinde bulunan üyeler de çok farklı sosyal gruplara işaret etmektedir. Kiralık arazilerde aileleriyle birlikte üretim yapan köylüler, üretilen ürünün ya da satış sonrasında kazancın toprak sahibi ile ortak olduğu üretim biçimlerinde ortakçı olarak üretim yapanlar, kendi arazilerinde üretim yapanlar, yaşamlarını sürdürdükleri küçük arazilerde geçimlik üretim yapanlar, toprak sahibi olmayıp ücretli emek olarak büyük, orta boy arazilerde çalışan tarım işçileri, tarımda makineleşme sonucunda çalıştıkları yerlerden kovulan ücretli çalışanlar bu gruplardan bazılarıdır (Veltmeyer, 1993: 209-210).

3. Toprak İşgalleri

Latifundia sistemi ile 1800'lü yıllardan itibaren başlayan ve sonraki yıllarda devam eden büyük arazilerde üretim ve toprak mülkiyetinin köylüler, işçiler aleyhine düzenlenmesi tarımsal üretimde mülkiyet ilişkilerinin büyüyen bir sorun olmasına neden olmuştur. 1850-1964 arasında hükümetler ve yönetimlerin desteği ile büyüyen bu araziler 1964 sonrasında tarım işletmeleri halini almış 1980'li yıllardan sonra ise küresel şirketlerin eline geçmiştir. 1970-1980 arası dönemde proleterleşme ve diğer faktörlerden bağımsız olarak özelleştirme uygulamaları ile bu araziler paylar haline getirilmeye başlanmıştır. Büyük arazilerin toplam arazi payları içerisindeki payı azalmış ve küçük arazilerin sayısında artış

olmuştur (Henfrey, 1989: 4). Küçülen bu arazilerde ise üretim yapılmayan boş araziler oluşmaya başlamıştır. Üretim yapılmayan atıl durumdaki araziler ise MST'nin ilk toprak işgallerine zemin hazırlayan yerler olmuştur.

MST, 1984 yılında resmi olarak ortaya çıkmıştır. 1964 yılında başlayan askeri diktatörlük rejiminin 1985 yılında yapılan demokratik seçimler ile sona ermesi MST ve diğer toplumsal hareketlerin bu dönemde etkinliklerini arttırmasıyla Brezilya'da yeni bir dönem başlamıştır. 1988 Anayasasınının 186. maddesi ise MST'nin toprak işgallerine zemin hazırlayan önemli bir faktördür. Maddeye göre toprakların aktif bir şekilde üretimde kullanılması ve sosyal işlev görmesi gerekmektedir. MST, sahiplerince üretimde kullanılmayan ve atıl bırakılan bu toprakları üye aileler ile işgal ederek sosyal işlev görmesi için tarımsal üretim faaliyetlerine başlamaktadır. Hukuki boşluk olarak da adlandırılabileceğimiz bu durum MST'nin ülke çapında yayılmasında ve faaliyetlerini genişletmesinde önemlidir. Nitekim toprak işgallerine karşı yerel mahkemelere dava açan toprak sahiplerine kimi zaman mahkemeler lehte karar verip MST üyesi ailelerin tahliyesine karar verebilirken çoğu zaman toprak sahibi ailelerin aleyhine karar verip üye ailelerin kalmasına ve sürecin INCRA2 tarafından yönetilmesine karar vermektedir.³

INCRA'nın MST yerleşimcilerine izin vermesi sürecinde toprağın işlenmesi, doğaya saygı gibi konuları göz önünde bulundurmaktadır. Devletin işgal edilen kamu toprağının kullanım hakkını vermesi sonrasında bu topraklar "*Tarım Reformu Yerleşimi*" adını almaktadır (Aysu, 2018: 78). Toprağın INCRA aracılığıyla toprak reformuna dâhil edilmesi için işgal dışındaki diğer yöntemler ise; satın alma, el koyma (kölelik ilişkilerinin olduğu topraklarda ve verginin ödenmediği durumlarda) yöntemleridir (Aysu, 2018: 55). MST'nin ilk yerleşimlerine "*acampamentos*"⁴ kalıcı olan yerleşimlere ise "*assentamos*" ismi verilmektedir (Diniz & Gilbert, 2013: 20). INCRA denetiminde bulunan

3 Instituto Nacional de Colonização e Reforma Agraria (National Institute of Colonization and Agrarian Reform— INCRA) Toprak ve tarım işlerinden sorumlu devlet kurumu.

4 Yazar çeviride İngilizce "encampments" sözcüğünü kullanmıştır. Türkçe karşılığı ise karargâh ve kamp yeri ifadesi taşımaktadır.

ve kırsal alan olarak belirlenen toprağın toplam büyüklüğü ise Brezilya toplam alanının yarısından fazladır (Sauer ve Leite, 2012: 875).⁵

Devlete ya da başkalarına ait arazileri işgal eden aileler ve eylemciler Brezilya'nın çeşitli bölgelerinde, otoyol kenarlarında görülen derme çatma yapılar içinde ve çadırlarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. İşgal edilen toprakta üretimin başlaması, toprağın kullanım hakkının elde edilmesi veya o bölgede barınma konusundaki belirsizlikler bu ailelerin uzun yıllar boyunca güvencesiz ve sağlıksız koşullarda yaşamalarına da neden olmuştur (Vergara-Camus, 2009a: 181). MST yerleşimcileri için topraktan elde edilen ürünlerin yerleşimci ailelerin gıda ihtiyaçlarını karşılaması asıl önemli konu olmuştur. Bu bağlamda kapitalist piyasa ilişkilerine nazaran kullanım ve değişim değerleri bağımsız anlamlar içermemektedir (Vergara-Camus, 2018: 56).

MST'nin toprak işgalleri ile başlayan süreçte önemli olan bir diğer temel konu da toprak reformu olmuştur. Toprak reformu Brezilya'da 1962-1964 yıllarındaki Joao Goulart'ın başkanlığı sırasında demokratikleşme ve sosyal yapının değişiminde faktör olarak görülmüş, 1964-1985 yılları arasındaki askeri diktatörlük döneminde ise de ulusal güvenlik meselesi haline gelmiştir. Ulusal güvenlik bağlamında ele alınan bu dönemde kapitalist gelişim ve endüstrileşme temel gayeler olurken sosyal hareketleri engellemek ve devrimci köylüleri küçük çiftçilere dönüştürmek amaçlı politikalar benimsenmiştir (Martins, 2000: 34).

1985-1988 yılları arasında yoğun bir şekilde gündeme gelen anayasa tartışmalarında toprak reformu önemli bir gündem maddesi olmuştur. Büyük toprak sahibi grupların etkili olduğu Rural Democratic Union-UDR ve MST toprak reformunda iki karşıt görüşün temsilcileridir. UDR'nin ortaya koyduğu reform düşüncesinde bireysel girişimler ve özel mülkiyet temel kavramlardır. MST ise bireysel girişimlere karşı kooperatif ilişkilerini benimseyen bir programı savunmuştur.

UDR, özel mülkiyet ve bireysel girişimlerin olduğu binlerce parçaya ayrılan, parsellere bölünen arazilerle üretimin tarafıdır. MST ise kooperatifler ile üretimin olduğu arazilerin çalışanlar ve işçilere tesis edildiği bir modeli ortaya koymuştur. Üretim süreçlerinde UDR tarım endüstrisinin ve modern tarım araçlarının imkanlarını kullanarak işçi

5 850 milyon hektar toplam alan, kırsal alan 436 milyon hektar (Türkiye 78 milyon hektar).

denetimini gerçekleştirmeyi planlarken MST, işçi deneyimleri, aile ve kolektif yapılar ile karar almayı politika olarak benimsemiştir. UDR için üretimin nasıl, kim ile yapılacağı ve kime satılacağına hükümet kurumları ve tarım politikaları ile belirlendiği bir model önemliyken MST için gelirlerin yeni yatırımlar, eğitim, sağlık, teknolojik destekler ve ailelerin temel giderleri için kolektif kullanımında harcanması önemlidir (Martins, 2000: 35-36).

MST'nin toprak işgalleri çeşitli dönemlerde kesintiye uğramıştır. Fernando Collor'un 1990 yılında devlet başkanı seçilmesiyle MST yerleşimlerinde devlet desteğinin çoğunu kaldırması, kredileri kesmesi ve INCRA'nın içini boşaltması bu duruma yol açan önemli etmenlerdendir (Diniz ve Gilbert, 2013: 21). INCRA'nın kurumsal kimliğinin bozulması ve toprak kullanım hakkının elde edilme sürecinde desteklerin, kredilerin azalması toprağa erişimde sorunlar yaratırken işlenmeye konu olan asıl toprağın işgal edilmesi engellenmiştir. Buna karşılık MST yerleşimleri toprağın çevresindeki arazilerde yerleşimler kurarak toprak işleme hakkını hızlı bir şekilde ele geçirmiştir. Devletin MST konusundaki politikalarına karşı hareket 1990 yılında 20 eyaletten gelen delegasyonlar ile "*işgal et, diren ve üret*" sloganıyla bir araya gelmiştir (Martins, 2000: 40). 1985 yılındaki ilk kongresinde yer alan "*toprak işgalleri çözümdür*" (Martins, 2000: 40) sloganına üretimi de dahil etmeleri devlet müdahalelerinin etkileri bağlamında önemlidir. Sonraki başkan Cardoso döneminde 1997 ve 2003 yılları arasında toprak reformuna ilişkin bir diğer konu ise pazar endeksli toprak reformu olmuştur. Cardoso'nun başkanlık yaptığı 1994-2002 yılları arasında Brezilya neoliberalizmin ekonomide hâkim olmaya başladığı dönemdir. Özelleştirme, finansallaşma ve diğer araçların ekonomiye dahil edildiği bu dönemde enflasyon oranları hızla artmış işsizlik ve yoksullaşma bu durumu pekiştirmiştir. Nitekim metropol kentlerde ortalama ücretlerde ciddi düşüşler yaşanmıştır (Mollo ve Saad-Filho, 2006: 111). Hükümet ve uluslararası finans kuruluşlarının desteklenen kimselerin, arazilerini satmaya gönüllü vatandaşlardan para karşılığı arazileri satın alarak bu arazilerde küresel pazar için üretim gerçekleştirmesi bu dönemde uygulanan toprak reformunun temelidir (Wolford, 2005: 242). Arazilerini satan kimselerin bu satışı üretimde âtil konuma düşmemek için ya da üretim sürecinde yer alacak düzeyde gelire sahip olamadığı için değil de "gönüllü" olarak yapmalarında yine Cardoso hükümeti etkilidir. 1994 yılında enflasyonun düşmesinin ardından arazi

fiyatlarında yarı oranında bir düşme sağlanmış ve bu dönemde arazilerin üretim için değersizleştirilmesi süreci başlatılmıştır. 1997 yılında Dünya Bankası ortaklığı ile başlatılan projede ise yıllık geliri 15.000 dolar altında olan ve daha önce tarımsal üretim yapmış kimselere arazi sahibi olmaları için 20 yılda geri ödeyebilecekleri 40.000 dolara kadar krediler verilmiştir (Wolford, 2007: 560). Cardoso'nun Dünya Bankası ortaklığında arazilerin özelleşmesi ve en önemlisi toplulukçu ve ortak üretimin ortadan kaldırılarak bireysel üretimlerin önünü açması ise MST'nin sosyal değerleri ve tutumunun tam karşısında yer alan bir tutumdur.

Dayanışma, sosyal adalet ve otonomi MST'nin işgal edilen topraklarda temel değerleridir. Serbest piyasa ekonomisi ve neoliberalizme karşı yürüttükleri mücadelede işlenmeyen arazilerin ve kamu yapılarının işgali için kitle mobilizasyonuna dayalı eylemler benimsemektedirler (Martins, 2000: 33). Devletin toprak mülkiyetini finansal yöntemler ile el değiştirme yöntemine karşı MST, sahiplerinin Banco do Brasil veya vergi kuruluşlarına borçlu olması nedeniyle haczedilen arazileri işgal ederek karşı mücadele pratiği oluşturmuştur (Teubal, 2009: 16). Cardoso ile ilişkilerin şiddet ve engellemeler ile devam etmesine karşın eğitim, tarım projeleri, gıda yardımları gibi alanlarda MST yerleşimleri 1995-2005 yılları arasında devletten 19,2 milyon dolar destek almışlardır (Carter, 2010: 200).

MST ile devlet arasındaki ilişkiler Lula dönemine kadar şiddetin ve engellemelerin olduğu bir ilişki biçimi olmuştur. Fernando Collor döneminde hukuksal düzenlemeler ile yaşanan engellemeler Cardoso'nun seçilmesinden sonra da devam etmiştir. 1995 yılında MST kamplarının polis tarafından basılarak 10 yerleşimcinin öldürülmesi ve 1996 yılında yapılan gösterilerde ise 19 MST üyesinin öldürülmesi devlet şiddetinin örnekleri olmuştur. İki olay sonrasında Cardoso olaylardan sorumlu olduğunu belirterek "Extraordinary Ministry of Land Tenure Politics" isimli yeni bir politika süreci başlatmıştır ve IINCRA aracılığıyla gerçekleştirilen arazi kamulaştırmaları sonrasında başkanlığı dönemindeki yerleşimcilerin iki katına varan bir nüfusu bu arazilere yerleştirmiştir (Wolford, 2005: 248).

MST'nin politik olarak bağımsız bir hareket olma iddiasına karşın İşçi Partisi (Worker's Party) ile ilişkisi 1979 yılında partinin hareketin kuruluş sürecine verdiği desteğe uzanmaktadır. MST'nin kurumsal fikri olmamakla birlikte 1980 sonrasında askeri diktatörlüğün sona ermesiyle

ülkede birçok hareket ve sendika da İşçi Partisi ile doğal bir dayanışma içinde olmuşlardır. Dayanışma ve iş birliği süreçlerinde ise kurumsal yapılar değil üyeler etkili olmuştur. Nitekim 2003 yılında yapılan yerel seçimlerde bazı hareket mensupları İşçi Partisi bünyesinde seçimlere girerek kazanmışlardır (Vergara-Camus, 2009a: 179). İşçi partisi yetkilileri ve yöneticilerinin de kimi bölgelerde MST yerleşimcilerine verdiği çeşitli destekler ve politik iklim bu süreçte birliktelik görünümünü artıran faktörler olmuştur. MST yerleşimcileri Lula ve İşçi Partisini neoliberalizme ve elitizme bir alternatif olarak görmüşlerdir. Yerleşimciler boyutunda verilen desteğin ve oy kullanımının toprak reformu ve refah konularındaki politikaları bağlamında etki alanı oluşturabileceği varsayımında bulunmuşlardır (Vanden, 2003). MST bu noktada ulusal çapta yöneticileri ve kurumsal yapı ile birlikte politik yapılar içinde yer almama kararı almış yerel birliklerine ise ulusal tavsiyeler ve kararlar doğrultusunda politik süreçlerde özgürlük sunmuşlardır. İşçi Partisi ile politik süreçlere dâhil olan üyeler ise bu durumu MST ile birlikte savunduğu değerlerin daha etkin bir şekilde duyurulması için kullanmışlardır. Parti ve hareket arasındaki ilişkilere ve politik vaatlere rağmen Lula Başkanlığındaki İşçi Partisi yönetimi başkanlık sürecinde toprak reformu ve yerleşimler ile ilgili verdikleri sözleri tutamamış bu da geliştirilen iş birliklerinin ve politik ortaklıkların devamlılığına ilişkin soruları beraberinde getirmiştir (Vergara-Camus, 2009a: 186-187).

Lula ve İşçi Partisi yönetiminin başkanlık sürecindeki bir diğer önemli tutumu da ABD ile ilişkileri ve küreselleşmeye yönelik tavrı olmuştur. Washington Konsensüsü ve ABD merkezli neoliberal politika süreçlerinden farklı olarak yerel elitler ve ülke güneyindeki ticari ilişkilerin korunması temel ekonomik gündemi oluşturmuştur. Bu süreçte gerçekleştirilen politikalarla ise yönetime gelmeden önce farklı toplumsal ve sosyal bileşenlere verdikleri sosyo ekonomik devrim sözlerinden epey uzaklaşmışlardır (Stahler-Sholk ve Vanden, 2011: 7).

İşçi Partisi ile yakın ilişkilere karşın MST'yi Latin Amerika'daki diğer sosyal ve toplumsal hareketlerden ayıran olgu ise otonom yönetim sistemine sahip olmaları ve gerçekleştirilen eylemlerin popülist bir söylem ile ulusal çapta yayılması çağrılarınıdır. Hareketin diktatörlük dönemi kurum hiyerarşilerinden sıyrılan bu yapısı kır yoksulluğu, toprak hakkı, refah ve güç söylemleri Brezilya'nın güneyinde küçük bir hareket olarak

başlamalarına karşın kısa zamanda ülkedeki eyaletlerin büyük bölümünde var olmalarını sağlamıştır (Vanden, 2003: 326-327).

4. Kooperatifler ve Yaşam

Robles (2001: 148-149) MST'nin üç temel amacı olduğunu vurgulamıştır. Bu amaçlar: Politik alanın yoksullar lehine demokratikleşmesi, ekonominin kooperatifler aracılığıyla demokratikleşmesi ve isteklerin değil ihtiyaçların düzenleneceği sosyal ekonominin oluşumu, bilgi ve teknolojinin toplumsallaşması. MST'nin toprak sahipliğine ilişkin verdiği mücadele sonrasında en önemli konu ise toprağın elde tutulması, üretim ve bu arazilerde yeni demokratik bir yaşamın oluşturulması olmuştur.

MST'nin ekonomik demokratikleşme amacının en önemli yapıları yerleşimleri olmuştur. Toprak mülkiyetine ve üretime ilişkin konularda yıllarca mücadele veren hareketin devamlılığı konusundaki en önemli konu yerleşimlerin devamlılığıdır. Toprak işgalleri ve mülkiyet ilişkileri sonrasında hükümetler ve INCRA ile yapılan anlaşmalarda yerleşimcilere tapu dağıtılması gündeme gelmiştir. Tapu dağıtımını sonrasında yerleşimci ailelerin büyük çoğunluğunun topraklarını satması ise önemli bir sorun olmuştur. Cardoso döneminde başlayan toprağın finansallaştırılarak meta haline getirilmesi süreci MST'nin yerleşimcileri ile büyük sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Süreç sonunda ise MST ve INCRA anlaşarak yerleşimcilere kullanım yetki belgesi verilmesi konusunda anlaşmışlardır. Toprağa kullanım yetki belgesinin verilmesi ile alınıp satılabilen bir meta haline gelmesi engellenmiş ve herhangi bir borç karşısında satacak bir şeyi olmayan yerleşimcilerin kooperatiflerde veya tarımsal üretimde çalışmak zorunda kalmaları ise sistemin devamlılığını sağlamıştır.

Toprak konusundaki çözüm sonrasında demokratik sosyal ekonominin oluşması için MST'nin uygulamaya koyduğu proje ise kooperatiflerdir. Yerleşimlerde oluşturulan komün yapı içerisinde iki farklı grup bulunmaktadır. Yerleşimler içerisinde yaşayanlar ve üretim amacıyla gelen kimseler bu iki grubun temsilcileridir. Yerleşimlerde yaşayanlar için üretim süreçlerinde elde edilen gıda herkesin beslenmesi için uygun şekilde planlanmaktadır. Bireysel mülkün olmadığı yerleşimlerde üretilen gıdanın dağıtımını sonrasında elde edilen miktarlar ise eğitim, sağlık ve kooperatiflerde kullanılmak üzere ortak karar alma

mekanizmalarıyla değerlendirilmektedir (Diniz ve Gilbert, 2013: 31). Kooperatiflerde çalışma ise saatlik çalışma ücreti ile şekillenmektedir. Tarım, hayvancılık gibi alanlarda faaliyetlerini yoğunlaştıran kooperatiflere katılmak isteyen ailelerin 4 aylık bir deneme sürecinden geçmesi gerekmektedir. Süreç sonunda kabul edilen aileler ise kooperatiflerin sunduğu imkanlardan faydalanmaktadır. Kooperatifler aracılığıyla verilen teknik destek ve krediler ise teknolojinin toplumsallaşması amacı için kullanılan araçlardır. Eğitim ise bu noktada yerleşimlerde kurulan eğitim merkezleri ve okullar aracılığıyla verilmektedir (Aysu, 2018: 111-134).⁶ Tarım, toprak ve hayvancılık eğitimleri genel eğitim sisteminden ayrılan özelliklerindedir.

MST günümüzde 400 üretim ve hizmet birliği, 79 üretim, ticaret ve hizmet kooperatifi, 28 teknik destek kooperatifi, 4 kredi kooperatifi, 140 üretim tesisi, okullar, eğitim merkezleri ve ulusal, uluslararası kampanyaları ile faaliyetlerine devam etmektedir.⁷ MST yerleşimleri ile tarımsal üretimin örgütlenmesi ve yeni bir yaşam biçiminin ortaya konulması neoliberalizm karşısında gerçek bir deneyim sunmaktadır (Löwy, 2006).

Sonuç

MST sosyal ve toplumsal hareketler içerisinde toprak mülkiyeti ve tarım konularında önemli bir hareket olarak varlığını sürdürmektedir. Latin Amerika kıtası genelinde ve Brezilya özelinde önemli bir konu olan toprak mülkiyeti sömürü döneminde başlayan ve günümüze farklı şekiller ile uzanan bir geçmişe sahip olmuştur. MST bu bağlamda sadece neoliberalizme karşı yeni pratikler ve mücadeleler ortaya koymakla kalmayıp aynı zamanda atalarının başlattığı yüzlerce yıllık mücadele tarihini devam ettirmektedir. Coğrafyanın armağanı olan uçsuz bucaksız arazilere karşın Brezilya'da yaşayan bireylerin toprağa erişiminin kısıtlı olması ve buna ilişkin yüzyıllardır süren paradoksun kırılması bağlamında etkili mücadele pratikleri ortaya koymuşlardır. Sosyal hareketlerin temel eksikliği olarak

6 <https://www.mstbrazil.org/content/sector-production-cooperation-environment>
(Erişim Tarihi: 02.04.2023)

7 <https://www.mstbrazil.org/content/sector-production-cooperation-environment>
(Erişim Tarihi: 02.04.2023)

görebileceğimiz zafer sonrası iddiayı devam ettirme sorunsalını ise MST yerleşimleri ve kooperatifleri ile aşmıştır.

Latin Amerika'da köylülük, tarım ve kır kavramlarına ilişkin anlamlar dünyada olduğu gibi değişmektedir. Tarımsal üretim, küçük üreticilerin ve aile işletmelerin geçimlik düzeydeki boyutundan uzaklaşmıştır. Nitekim kent merkezlerinde yaşayıp belirli sözleşmeler ve ücret anlaşmaları ile tarımsal üretim süreçlerinde çalışan işçiler de mevcuttur (Kay, 2015: 76-77). MST'nin yerleşimler ve kooperatifler ile ortaya koyduğu pratikler Latin Amerika kıtası ve dünyanın diğer ülkeleri açısından da önemli bir yol haritası sunmaktadır. Hareketin milyonlarca üyesi ile uyguladığı küçük ve yerel üretimi, ekolojiye önem veren yapısı, okullar ve kooperatifler aracılığıyla verdiği eğitimler ile Latin Amerika'da ekolojik tarımın yerleşmesinde önemli bir rol oynamıştır (Altieri ve Toledo, 2011: 599). Lula hükümeti döneminde dünyanın en büyük zirai ilaç ve tohum şirketi olan Monsanto şirketinin genetiği değiştirilmiş tohumlarına Brezilya'da izin vermemesi (Otero, 2012: 285-286) ise bu noktada hem hareket hem de Brezilya'daki gıda üretimi için önemli bir avantajdır. Lula dönemi sonrasında başa geçen Bolsonaro'nun ülkeyi küresel gıda ve tohum sermayesi ile yörüngesine soktuğu yeni neoliberal politikalar ülkeyi tarım ve gıda alanlarında geriletse de son seçimlerde Lula'nın tekrar seçilmesiyle birlikte ülke eski politika söylemlerine yeniden dönmüştür. Bundan sonraki süreçte Lula'nın izleyeceği politikaların yönü, MST ile olan iş birliklerinin devamının belirsizliği ise MST ve devlet arasındaki mücadelelerin çatışma mı uzlaşma mı olacağını belirleyecektir. MST ve devlet arasındaki bu mücadele süreci ise hareketin gücünü politik mücadeleye veya yerleşimlere aktarması sonucunu doğuracaktır.

Kaynakça

- Almeida, Lúcio Flávio de ve Felix Ruiz Sanchez (2000), "The Landless Workers' Movement and Social Struggles against Neoliberalism" (Çev. Laurance Hallewell), *Latin American Perspectives*, 27 (5): 11-32.
- Altieri, Miguel A. ve Victor Manuel Toledo (2011), "The Agroecological Revolution In Latin America: Rescuing Nature, Ensuring Food Sovereignty and Empowering Peasants", *Journal of Peasant Studies*, 38 (3): 587-612.
- Aysu, Abdullah (2018), *Modern Dünyada Tarım ve Özgürlük Mst-Topraksız Kır İşçileri* (Ankara: Epos Yayıncılık)

- Boito, Armando (2007), "Class Relations in Brazil's New Neoliberal Phase" (Çev. Rosana Resende), *Latin American Perspectives*, 34 (5): 115-131.
- Carter, Miguel (2010), "The Landless Rural Workers Movement and Democracy in Brazil". *Latin American Research Review*, 45 (Special Issue: Living in Actually Existing Democracies): 186-217.
- Chasteen, John Charles (2017), *Latin Amerika Tarihi Kanla ve Ateşle Yoğrulmuş Toprakların Öyküsü* (İstanbul: Say Yayıncılık) (Çev. Ekin Duru).
- Diniz, Aldiva Sales ve Bruce Gilbert (2013), "Socialist Values and Cooperation in Brazil's Landless Rural Workers' Movement", *Latin American Perspectives*, 40 (4): 19-34.
- Gledhill, John (1988), "Agrarian Social Movements and Forms of Consciousness", *Bulletin of Latin American Research*, 7 (2): 257-276.
- Hammond, John L. (1999), "Law and Disorder: The Brazilian Landless Farmworkers' Movement", *Bulletin of Latin American Research*, 18 (4): 469-489.
- Harris, Richard (2003), "Popular Resistance To Globalization And Neoliberalism in Latin America", *Journal of Developing Societies*, 19 (2-3): 365-426.
- Henfrey, Colin (1989), "Peasant Brazil: Agrarian History, Struggle and Change in the Paraguaçu Valley, Bahia", *Bulletin of Latin American Research*, 8 (1): 1-24.
- Issa, Daniel (2007), "Praxis of Empowerment Mística and Mobilization in Brazil's Landless", *Latin American Perspectives*, 34 (2): 124-138.
- Kay, Cristobal (2015), "The Agrarian Question and the Neoliberal Rural Transformation in Latin America". *European Review of Latin American and Caribbean Studies*, 100 (50th Anniversary Special Issue: New Directions in Latin American and Caribbean Studies): 73-83.
- Löwy, Michael (2006), "Brezilya'nın Topraksız Kırsal İşçi Hareketinin Sosyo-Dinsel Kökenleri" (Çev. Ecehan Balta), *Praksis*, 14: 209-215.
- Martins, Jose De Souza (2002). "Representing the Peasantry? Struggles for/about Land in Brazil", *The Journal of Peasant Studies*, 29 (3-4): 300-335
- Martins, Monica Dias (2000), "The MST Challenge to Neoliberalism", *Latin America Perspectives*, 27 (5): 33-45.
- McMichael, Philip (2006), "Reframing Development: Global Peasant Movements and the New Agrarian Question", *Canadian Journal of Development Studies*, 27 (4): 471-483.
- Meszaros, George (2000), "No Ordinary Revolution: Brazil's Landless Workers' Movement" *Race & Class*, 42 (2), 1-18.
- Mollo, Maria de Lourdes Rollemberg ve Alfredo Saad-Filho (2006), "Neoliberal Economic Policies In Brazil (1994–2005): Cardoso, Lula and the Need for a Democratic Alternative", *New Political Economy*, 11 (1): 99-123.
- Novelli, Jose Marcos ve Andreia Galvão (2001), "The Political Economy of Neoliberalism in Brazil in the 1990s", *International Journal of Political Economy*, 31 (4): 3-52.
- Otero, Gerardo (2012), "The Neoliberal Food Regime in Latin America: State, Agribusiness Transnational Corporations and Biotechnology", *Canadian Journal of Development Studies*, 33 (3): 282-294.
- Petras, James (1998), "The Political and Social Basis of Regional Variation in Land Occupations in Brazil", *The Journal of Peasant Studies*, 25 (4): 124-133.

- Petras, James ve Henry Veltmeyer (2001), "Are Latin American Peasant Movements Still a Force for Change? Some New Paradigms Revisited", *The Journal of Peasant Studies*, 28 (2): 83-118.
- Petras, James ve Henry Veltmeyer (2003), "Whither Lula's Brazil? Neoliberalism and 'Third Way' Ideology", *Journal of Peasant Studies*, 31 (1): 1-44.
- Robles, Wilder (2000), "Beyond the Politics of Protest: The Landless Rural Workers Movement of Brazil", *Canadian Journal of Development Studies*, 21 (3): 657-691.
- Robles, Wilder (2001), "The Landless Rural Workers Movement (MST) In Brazil", *The Journal of Peasant Studies*, 28 (2): 146-161.
- Sauer, Sergio ve Sergio Pereira Leite (2012), "Agrarian Structure, Foreign Investment in Land, and Land Prices in Brazil", *The Journal of Peasant Studies*, 39 (3-4): 873-898.
- Savran, Sungur (2006), "Brezilya'da Lula Faciası". *Praksis*, 14: 123-148.
- Schmalz, Stefan ve Maththias Ebenau (2012), "After Neoliberalism? Brazil, India, and China in the Global Economic Crisis", *Globalizations*, 9 (4): 487-501.
- Stahler-Sholk, Richard ve Harry E. Vanden (2011), "A Second Look at Latin American Social Movements Globalizing Resistance to The Neoliberal Paradigm" *Latin American Perspectives*, 38 (1): 5-13.
- Stahler-Sholk, Richard, Harry Vanden ve Glen David Kuecker (2007), "Introduction: Globalizing Resistance: The New Politics of Social Movements in Latin America", *Latin American Perspectives*, 34 (2): 5-16.
- Teubal, Miguel (2009), "Agrarian Reform and Social Movements Latin America at the Dawn of the Twenty-first Century" (Çev. Mariana Ortega Breña), *Latin American Perspectives*, 36 (4): 9-20.
- Vanden, Harry E. (2003), "Globalization in a Time of Neoliberalism: Politicized Social Movements and the Latin", *Journal of Developing Societies*, 19 (2-3): 308-333.
- Veltmeyer, Henry (1993), "The Landless Rural Workers Movement in Contemporary Brazil", *Labour, Capital and Society*, 26 (2): 204-225.
- Veltmeyer, Henry (1997), "New Social Movements in Latin America: The Dynamics of Class and Identity", *The Journal of Peasant Studies*, 25 (1): 139-169.
- Vergara-Camus, Leandro (2009a), "The Politics of the MST Autonomous Rural Communities, the State, and Electoral Politics", *Latin American Perspectives*, 36 (4): 178-191.
- Vergara-Camus, Leandro (2009b), "The MST and the EZLN Struggle for Land New Forms of Peasant Rebellions", *Journal of Agrarian Change*, 9 (3): 365-391.
- Vergara-Camus, Leandro (2018), *Toprak ve Özgürlük Mst, Zapatistalar ve Neoliberalizme Alternatif Köylü Hareketler* (İstanbul: Sümer Yayıncılık) (Çev. Burak Esen).
- Welch, Cliffrod Andrew ve Bernardo Mançano Fernandes (2009), "Peasant Movements in Latin America: Looking Back, Moving Ahead", *Latin American Perspectives*, 36 (4): 3-8.
- Wolford, Wendy (2005), "Agrarian Moral Economies and Neoliberalism in Brazil: Competing Worldviews and the State in the Struggle for Land", *Environment and Planning*, 37: 241-261.
- Wolford, Wendy (2007), "Land Reform in the Time of Neoliberalism: A Many-Splendored Thing", *Antipode*, 39 (3): 550-570.